

Yusif QAZIYEV
*Bakının 276 sayılı məktəbinin ali kateqoriyalı müəllimi,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru*

QƏZA MƏKTƏBLƏRİNİN KİTABXANALARI

Açar sözlər: Məktəb kitabxanaları, Kitabxanalarının yaranma səbəbləri, Kitabxananı formalaşdırmaq

Key words: Школьные библиотеки, Библиотеки причин, Формирование библиотек

Ключевое слова: School Libraries, Libraries reasons, the formation of libraries

Çar hökumətinin Azərbaycanda ruslaşdırma siyasətinə uyğun olaraq yerli əhalinin rus dilinə yiyələnməsi məqsədi ilə dövlət işçiləri daha çox maraqlanırdı. Bu baxımdan 2 avqust 1829-cu ildə Zaqafqaziya məktəblərinin ilk nizamnaməsi təsdiq edildi.

Nizamnamənin təsdiqi ilə əlaqədar olaraq Azərbaycanda ilk qəza məktəbləri Şuşada 1830-cu il dekabrın 30-da, Nuxada 1831-ci il dekabrın 30-da Bakıda 1832-ci il yanvarın 17-də, gəncədə 1833-cü il fevralın 18-də, Naxçıvanda 1837-ci il martın 25-də, Şamaxıda 1838-ci ildə mayın 12-də, keçmiş müsəlman məktəbinin bazasında müstəqil nizamnaməyə və pansiona malik olan, şagirdlərə ixtisas verən üç sinfi ibtidai Zakatala qəza məktəbi 1862-ci il sentyabrın 26-da açıldı (1,Ç,a)

Dövlət tərəfindən açılmış qəza məktəblərinin nəzdində təlim işində mühüm rol oynayan məktəb kitabxanaları təşkil edildi.

Məktəblər yanında təşkil edilən kitabxanalar iki tipdə idi. Bunlardan biri əsaslı (müəllim) kitabxana, digəri isə şagird kitabxanası adlanırdı. Bu kitabxanaların təşkilində əsas məqsəd şagirdlə dərslərdə kömək etmək və onların sinfdənkənar mütaliəsinə yardım göstərmək idi. Şagirdlərin sinfdənxaric mütaliələrini səmərəli təşkil etmək dərstdə aldıkları bilikləri genişləndirmək məqsədi ilə kitabxanalardan müvafiq kitablar seçilərək onların istifadəsinə verildi.

Qəza məktəb kitabxanalarında şagirdlərə əla xidmət işi nümayiş etdirməyə cəhd göstərildi. Arxiv sənədlərindən məlum olur ki, təlim keyfiyyətini yüksəltmək üçün şagirdlərin sinfdənxaric mütaliəsinin səmərəli təşkili əsas rol oynayır. Bu məqsədlə bir çox iş üsulları tətbiq olunurdu. Bunlardan biri də əlaçılı şagirdlərə sinfdənxaric mütaliə üçün bədii kitablarla mükafatlandırmaq idi. Bakı qəza məktəbinin müdiri həmişə belə edirdi. Gəncə və Şəki məktəblərində də bu iş yaxşı təşkil edilmişdir. Onu demək kifayətdir

ki, 1839-cu ilə Şəki qəza məktəbinin əsaslı kitabxanasında əlaçı şagirdlərə 22 man 60 qəpik dəyərində kitab mükafatı verilmişdir. (1,C,a;1A,ə).

Qəz məktəb kitabxanaları yalnız müəllim və şagirdlərə xidmət etmirdi, eləcə də kənd və şəhər ictimaiyyətinə də xidmət edirdi. Onlar xalq kütlələrinin svadlanmasında böyük rol oynamışdır. Kitabxanadan istifadə edən kənar damlar oxuduqları qəzet, jurnal və kitabların hər birinə kirayə haqqı verirdilər. Toplanmış pul məbləği kitabxananın kitab fondunun zənginləşməsinə, xərcləndi. Bu iş İrəvan qəza məktəbində daha yaxşı təşkil edilmişdir. Orada bir kitaba kirə haqqı ayda 50 qəpik idi. Kitabxana xidməti saat 8.00-dan 2.00-a və nahardan sonra saat 4. 00-dən 6.00-a qədər vaxt idi. Bu digər qəza məktəblərində də mövcud idi (1, B, a,1, A,a).

Qəza məktəb kitabxanalarının ictimaiyyətə xidməti ilə əlaqədar ictimai-kütləvi kitabxanaların təşkilinə ciddi etiyac yarandı. Belə ki, qəza məktəb kitabxanaları oxucuların tələbini ödəmirdi. Təbii ehtiyacdən doğaraq ziyahılarınə yolu ilə kütləvi kitabxanalar yaratmaq təşəbbüsündə oldular. Belə kitabxanalardan biri 1859-cu il sentyabr 15-də Şamaxıda təşkil edildi . Həmin kitabxana müxtəlif adlarda 128 nüsxə cari mətbuat-qəzet və jurnallar alırdı (IV.12). Digər bir kitabxana 1868-ci il aprelin 28-də ictimaiyyət tərəfindən Gəncədə açıldı. Kitabxananın açılışı münasibəti ilə Gəncənin mülki qubernatoru Qafqaz Cənubunun məlumat verərək, Gəncə qəzasının Quberniyaya çevrilməsi münasibəti ilə məmurların sayının çoxalmasını və əhalinin geriliyiniqeyd edərək kitabxana fondunun geriliyini zənginləşməsi üçün Cənubun kitabxana və ictimai yığıncaqlar üçün 42 iyun 1868-ci ildə 375 man pul buraxmağa icazə verir (1,A,b).

Arxiv sənədlərində qəza məktəblərinin əsaslı kitabxanalarının fondlarına dair xeyli məlumatlar vardır. Məsələn, 1845-ci il məlumatına görə, Şuşa qəza məktəbinin kitabxanasında 301, Nuxada 360, Bakıda 746, Gəncədə 113, Naxçıvanda 152, Şamaxıda isə 240 cildə və digər tədris vəsaitləri var idi.

1954-cü ildə Şamaxı qəza məktəbinin kitabxanasında 181, 21 və 22 (cəmi 224) kitab siyahısı olmuşdur. Bu siyahılar üzrə 690 nüsxə qəzet topası, jurnal və kitab vardı. Burada türk və fars dillərində kitablar mövcud idi.

1865-ci ildə isə qəz məktəb kitabxanalarının əsaslı kitabxanalarının kitab fondu və digər tədris vəsaitləri aşağıdakı kimi olmuşdur:

Naxçıvan qəza məktəbinin əsaslı kitabxanası daha zəngin idi. 1865-ci ildə burada 761 adda 2448 nüsxə kitab var idi. Bundan 630 adda 2278 nüsxəsi rus, 20 adda 23 nüsxəsi Şərqi dillərində, 10 adda 12 nüsxə qədim klassik dillərdə, 12 adda 91 nüsxə Avropa dillərində idi. Kitabxanada 23 xəritə, 12 atlas, 1 qlobus, 30 şəkil, 4 yazı kağızı var idi.(1,B,b)

Gəncə qəza məktəbinin kitabxanasında olan 224 adda 609 nüsxə kitabdan 206 adda rus dilində, 8 adda Avropa dillərində, 10 adda Şərqi dillərində idi(1,B,C)

Şamaxı qəza məktəbinin kitabxanasında 233 adda 822 nüxsə kitab, kiçik elektrik maşını, 2 çökük və qabarıq güzgü var idi (1,B,Ç)

Şuşa qəza məktəb kitabxanasında 226 adda 555 kitab, Şəki qəza məktəb kitabxanasında 192 adda 890 nüxsə kitab, 2 nüxsə coğrafiya xəritəsi, 5 atlas, 2 qlobus, 1 əsas təlim metodu cədvəli, 1 hesab cədvəli, 1 kiçik elektrik maşını, Zaqatala qəza məktəb kitabxanasında isə 149 adda 394 nüxsə kitab, 12 qlobus, 2 nüxsə xəritə, 1 Avropa Rusiy xəritəsi mövcud idi. Bakı qəza məktəbinin kitabxanasında isə 1066 man 78 qəp. Dəyərində kitab var idi.(1,B,d; 1,A,C).

Beləliklə, 1865-ci ildə Bakı Qəza məktəbindən başqa qalan 6 məktəbin əsaslı kitabxanalarında 1785 adda 6118 nüxsə kitab və digər tədris vəsaitləri olmuşdur.

Qəza məktəbləri yanında əsaslı kitabxanalara dərslik və pedaqoji ədəbiyyatdan başqa şagirdlərin sinifdən xaric müəllimləri üçün uşaq ədəbiyyatı da toplandı. Məsələn, Şamaxı qəza məktəbinin əsaslı kitabxanasında uşaq müəllimləri üçün hərbi məktəb şagirdləri (vospitannik) üçün jurnal, N53 Krummaxerin nəsihətöyrədici povest və hekayələri, N71 Telemakovun “Rus təcürməsi”, N73 Katakabı, N 49 Maksimovun “Şimalda il,” N50 yenə onun “Şərqdə il” N 61 Mayn Ridin “Ovçu nağılları”, Şəki məktəbində N42 Lame-Firin “Tarix”, N 65 Krummaxerin nəsihətöyrədici povest və hekayələri, N171 hərbi məktəb şagirdləri üçün jurnal, N198 Daraqanın uşaqlar üçün “Təbiət tarixi”, N 206 Kerberin “Gənclik üçün kitabxana,” N308 “Rossiya gəncliyi üçün oxu,” N317 “Avropa gəncliyi üçün oxu,” N 320 Katakabı (V,3,s. 3,iş 474, v.46, 48; 1,53,səh.30-31. 35,) , kitabları vardır.

Qəza məktəblərini kitabxanalarına dövlət tərəfindən verilən kitablar və onların dövrü mətbuata abunəsi birbaşa ZMM (zaqafqaziya Məktəblər Müdiriyyəti) idarəsi tərəfindən müəyyən edilərək icazə verildi. Kitablardan isə Tiflis gimnaziyasının kitab mağazasından göndərilirdi (1,C,a,b).

Qəza məktəblərinin kitabxanalarının kitab fondu camaat tərəfindən toplanmışınanə hesabına və ayrı-ayrı şəxslərin göstərdiyi yardım hesabına dazənginləşirdi. Məsələn, 1882-ci ildə Zaqatala qəza məktəbinin şagird kitabxanasına məktəbin müəllimi Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasının yetirməsi Abrakov 30 manat dəyərində kitab almışdır(3)

1860-cı illərdən sonra dövrün mətbuatında arxiv sənədlərində məktəb və mədrəsələr də “müsəlman məktəbləri” adı ilə verilir. Ona görə əsərdə hər üç məktəb tipi sonrakı dövrlərdə “müsəlman məktəbləri” adı kimi işlənir.

Qəza məktəb kitabxanalarına məktəbin nəzarətçisi və ya müəllimlərdən biri və bəzi məktəb kitabxanalarına isə məktəb katibi rəhbərlik edirdi. Kitabxanaya pul verilmirdi. Ona görə şagirlərə kitabxana xidməti zəif idi. Hətta il boyu yeni kitablardan istifadə edilmirdi. Bu barədə QTD-nin (Qafqaz Tədris Dairəsi) 1869-cu il sərəncamlarında deyiliri: “1868-ci ildə Şamaxı məktəbinə göndərilən kitablardan istifadə edilməmişdir, çünki onların darə

edilməsi bu yaxınlarda yeni kitabxanaçıy (pullu kitabxanaçı nəzərdə tutlur-Y.Q.) tapşırılmışdır(4)

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, arxiv sənədlərinə görə qəza məktəblərinin tədris planında həmişə kitabxana ştatına yer verilmişdir, ancaq pul verilirdi. Hətta 1853-cü il Nizamnaməsi üzrə Şamaxı dörd sinifli ali qəz məktəbinin kitabxana ştatına pul vermək nəzərdə tutulurdusa, ancaq pul verilmirdi(I,14.səh.89).Lakin 1867-ci illərdən sonra qəza məktəblərinin şagird kitabxanaarının ştatlarına pul verilirdi(1,Ç,b).

Ancaq məktəblərdə kitabların mühafizəsinə, kitabxana qaydalarına və xidmətinə əməl olunmağa ciddi fikir verilirdi: kitabxanaya gələn kitablar qiymətləri ilə birlikdə səhifələnmiş və möhürlənmiş qaytanlı “Kitab kassası” kitabında hesaba alınır, alınmış kitablar barədə ZMM idarəsinə məlumat verilirdi; kitabxanalarda olan kitablara dair ayrıca hərəkət kitabı da mövcud idi. Burada kitabların tam adları müəllifi və qiymətləri, həmçinin şagirdlə mükafat üçün verilmiş kitabların adları və dəyəri, kitabların hansı idarə və mağazadan göndərildiyi və haradan, kimdən əldə edildiyi qeyd edilirdi. Nəhayət, kitabxananın vəziyyəti barədə ZMM idarəsinə illik hesabat verilirdi (1,C,b; 1,A,Ç; 1,B,e,v.242).

Qəza məktəb kitabxanalartında kataloqlar düzəldilmişdir. Bu iş Şamaxı və Şəki qəza məktəb kitabxanalarında daha yaxşı təşkil edilmişdir. Kitabxanalar isə kirayə edilmiş sinif otaqlarında şkaflarda yerləşdirilirdi. O cümlədən 1868-ci ildə Nuxa qəza məktəbinin kitabxanası 3 şkafta yerləşirdi. Lakin Bakı Qəza məktəbinin ayrıca kitabxana otağı var idi.(5)

Arxiv sənədlərindən məlum olur ki, təlim kefiyyətini yüksəltmək, şagirdlərin sinifdən xaric mütailəsini səmərəli təşkil etmək məqsədi ilə qəza məktəb kitabxanalarının apardığı iş formalarından biri əlaçı şagirdlərə mütailə üçün kitabxana fondundan kitab mükafatı vermək idi. Bakı qəza məktəbinin müdiri həmişə belə edərdi. Gəncə və Şəki məktəblərində də bu iş yaxşı təşkil edilmişdir. Onu demək kifayətdir ki, 1839-cu ildə Nuxa Qəza məktəbinin əsaslı kitabxanasında əlaçı şagirdlərə 22 man.60 qəpik dəyərində kitab mükafatı verilmişdir. Bu tədbir ZMM idarəsinin razılığı ilə bütün məktəb tiplərində hər zaman tətbiq edilirdi. (1,A,d)

Həmçinin kasıb şagirdlərdən təhsil pulu alınmırdı. Onlara təqəüddən başqa dərslik və dərs vəsaitləri kitabxanadan pulsuz verilirdi.(1,A,l;1,C,c.)

Ümumiyyətlə, Azərbaycanın rusiya tərkibinə daxil olduğu vaxtdan 60-cı illərə qədər 10\7 qəza,3 ibtidai) dövlət məktəb kitabxanası fəaliyyət göstərirdi. Sonralardan 2 ibtidai şəhər məktəbi ə (Zaqatala-26.IX. 1962 və Bakı-18881) açıldı.

Məktəb kitabxanasının təlim işində başlıca rol oynadığı nəzərə alınaraq 1867-ci ildən başlayaraq qəza və qeyd edilən ibtidai məktəblərin yanında əsaslı kitabxanalarla yanaşı şagird kitabxanaları da təşkil olunmağa başladı.

UYEZDNYE SCHOOL LIBRARY

SUMMARY

According to Tsar Russia's purpose of using from indigenous population for more suitable purposes & Russianness policy, in Azerbaijan were formed 2-3 classed secondary district schools in the base of Muslim schools & libraries were organized in their base.

The main importance of district school libraries were that libraries were serving not only for students & teachers, they were serving also for village & city communi